

УРОКИ

№ 1 (41), січень — березень, 2015 р.

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

27 СІЧНЯ — МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ

VIII ЩОРІЧНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: НАУКОВІ ТА ОСВІТНІ АСПЕКТИ»

27 січня 2015 року відбувся VIII Щорічний Круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», який був присвячений Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту. Організаторами Круглого столу стали Український центр вивчення історії Голокосту, Goethe-Institut в Україні у партнерстві з Посольством держави Ізраїль в Україні. Учасники мали змогу взяти участь у дискусіях щодо історичної пам'яті про Голокост та вироблення рекомендацій із викладання цієї теми в Україні. Обговорювались також питання щодо проблем та перспектив вивчення історії Голокосту в сучасній Україні, викликів та підходів до викладання історії Голокосту, історичної пам'яті про Голокост, шляхи протистояння сучасному антисемітизму та ксенофобії тощо. У кінці круглого столу відбулась презентація перекладу книжки Бйорна Вестлі «Війна мого батька». У цьому номері редакція бюлетеню «Уроки Голокосту» розміщує текст виступу Миколи Тімкова та інші рефлексії учасників Круглого столу. Також цього разу ми подаємо інформацію від наших колег-учителів з різних місць про те, як вони з учнями відзначили цей Міжнародний день пам'яті. Інформація з Черкас, Полтави та с. Стави Кагарлицького району Київської області. Центр вдячний всім своїм колегам за надані тексти!

Вплив міжнародних освітніх програм на викладання історії Голокосту в Україні

Упродовж 13-річної діяльності Український центр вивчення історії Голокосту спільно з партнерами з різних країн світу реалізував низку міжнародних освітніх програм і проектів. Діють такі програми і сьогодні. Їхній комплексний огляд не є метою цього короткого виступу. Зосереджуючись на впливі цих програм на практику передовсім шкільної освіти в Україні, дозволимо собі лише декілька зауваг стосовно проблематики, яку вони вносять в освітній процес. Ця проблематика є цікавою як з тематичного, так і з методичного погляду.

Думаючий учитель, збагачений тим новим, свіжим і сучасним, що він виніс з міжнародних шкіл-семінарів, стикається з реаліями адаптації набутих знань і навичок «у рідних палестинах». Питання, ЩО і ЯК викладати, відлунюють для нього новими запитаннями. Переосмислюючи надбане, він перебуває у внутрішньому неспокої, доводячи щось собі, учням, колегам. У нього щось не виходить, йому щось вдається. Певний досвід викладання тематики, пов'язаної з Голокостом, емпірично приводить його до твердження: для оптимального викладання необхідне поєднання формальної і неформальної освіти або, точніше кажучи, праця в обох цих середовищах. І це — один із головних висновків, які

характеризують вплив міжнародних програм на роботу вчителя. Запропонувавши цю тезу на початку виступу, звернемося до чотирьох постійних освітніх програм Центру, що мають статус міжнародних.

Зазвичай після традиційного кількаденного семінару-школи з історії Голокосту на теренах України, який

Відкриття VIII Щорічного круглого столу «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти». Вступне слово має директор Українського центру вивчення історії Голокосту к.і.н. Анатолій Подольський

щорічно проводиться Центром у різних містах нашої Батьківщини, зацікавлені й креативні учасники отримують можливість студій у Міжнародній школі Меморіалу Катастрофи і Героїзму «Яд Вашем», що в Єрусалимі. Уже відбулося дев'ять таких щорічних науково-освітніх зустрічей. Урок пам'яті, винесений з цієї школи, важко переоцінити. Український освітянин стикається із модерним цивілізованим розумінням меморіалізації, адже «Яд Вашем» — це одночасно науково-дослідницький інститут, освітній центр, просвітницький заклад із музеями, архівом, бібліо- та медіатекою, навчальними приміщеннями й пам'ятниками. Це синтез сцієнтичного й мистецького. Це державна інституція, яка є наріжним каменем політики національної пам'яті в Державі Ізраїль. «Яд Вашем» реалізує амбіцію на комплексне бачення проблем історії Катастрофи й довкола неї. Український педагог має змогу навчитися, серед іншого, поєднати раціональну та емоційну складову при викладанні цієї теми, адже акцент робиться на інспірації емпатії учнів — за будь-яких форм роботи (зокрема, з джерелами).

Історія Голокосту на теренах Західної України та Польщі є темою ще одного щорічного семінару, який тепер має ім'я Роберта Кувалека, котрий до своєї раптової смерті був його співорганізатором і натхненником. «Семінар Кувалека» вирізняється особливою увагою до долі жертв геноциду, адже навчання відбувається, зокрема, у меморіалах на місцях колишніх «таборів смерті» — Белжець, Майданек, Собібор, Аушвіц. Географія семінару — варіативна, але ключовими пунктами завжди є Львів, Люблін і Белжець. Семінар (а їх відбулося вже сім) також дає змогу зіставити викладання історії Голокосту в Польщі та в Україні, а ще — порівняти звивисті шляхи формування пам'яті про Катастрофу в цих країнах.

Таке ж зіставлення й порівняння досвідів — цього разу українського та німецького — присутнє й на семінарі з історії Голокосту, який щорічно проходить на базі Меморіально-освітнього центру «Будинок Ванзейської конференції» у Берліні. Відбулося чотири семінари. Специфікою берлінських зустрічей натомість є увага до способів мислення і поведінки катів, убивць, бо саме тут увиразнюється «топографія терору», саме тут працював мозок Катастрофи. Виявляється, меморіал можна присвятити і злочинцям, що передбачає серйозне осмислення та подолання минувшини і високий рівень наукової та громадянської культури. Бо це — не увічнення, а нагадування. Недарма атрибутом сучасної німецької культури пам'яті є *Maßnahme*, себто пам'ятник-застереження, а меморіали в сучасній Німеччині називаються «місцями зустрічей», бо пам'ять — це стан живого спілкування. Берлінський семінар значно розширює уявлення українського вчителя до наукового, освітнього та меморіально-потенціалу, який міститься в історії Голокосту.

На розкриття цього потенціалу спрямоване й навчання в Меморіалі Шоа в Парижі. Незаперечно сильними сторонами цього форуму (минулого року семінар відбувся вшосте) є, зокрема, заглиблення в ідейні підвалини Катастрофи (антисемітизм, расова теорія і т.п.), прискіпливий розгляд проблем колаборації та компаративний підхід, наявний у геноцидознавстві і загалом у дослідженні історії масових убивств — аж до геноциду в Руанді. Якщо німецька суспільна думка довгий час визволялася

з комплексу провини, який виявлявся або в замовчуванні чи запереченні болючих тем, або в національному самоприниженні, то французи розглядали власну «вмонтованість» у Голокост із наравду вольтерівською уїдливістю. Жорсткий, часто безкомпромісний погляд на колабораціонізм є водночас раціональним, «немироточивим». Хоча, безперечно, ніхто не зазіхає на свободу наукової думки. Напевно, саме лезо історичної правди, обране для презентації минулого, дозволило французькій нації і сьогодні бути вірною ідеалам, відомим ще з 1789 року. А ця вірність сильніше за нинішній тероризм.

Ознайомившись із міжнародним досвідом пізнання історії геноциду євреїв, український вчитель ще більше замислюється над тим, що ні наука пам'яті, ні культура пам'яті про Голокост в українському суспільстві не сформовані. Немає належної державної уваги ні до теми, ні до пам'яті. Але суспільство тяжко долає цей шлях, як це робили не лише країни Європи, а навіть Ізраїль.

Анатолій Подольський, Дмитро Десятов, Віталій Бобров та Микола Тімков під час роботи другої сесії Круглого столу

І вчитель хоче бачити себе не останнім у цьому суспільстві. Він вибирає чимало проблем, до роздумів над якими спонукали міжнародні програми, і думає, як передати свій досвід учням.

Виступ на цьогорічному Круглому столі колеги Віталія Нахмановича, котрий, зокрема, вів мову про необхідність викладання історії ідей, підштовхнув до необхідності проілюструвати бодай одну таку «не дрібну» проблему, що її обговорюють учасники міжнародних програм у Києві, Львові, Єрусалимі, Любліні, Берліні, Парижі тощо. Йдеться не лише про інтеграцію історії Голокосту в наратив національної історії України. Мова про інтеграцію історії Голокосту в контекст історії культури. І перше, і друге, на наш погляд, повинно бути присутнім у практичній роботі вчителя. Усвідомлення нашими сучасниками втрати людством під час Шоа величезного пласту єврейської культури — пласту, який ніколи не відновиться, принаймні, у тому вигляді, у якому він існував, — це лише один аспект культурної проблеми. Інший аспект (відомий, але ще не осягнений, наскільки це можливо, а тим більше «недовикладений» у школі) стосується загальнокультурних, ідейних причин Голокосту. Учителям необхідно шукати способи спільного з учнями думання над тим, чому, говорячи мовою дітей, «став можливим Гітлер». Думати про ви-

токи расової теорії. Про її поширення в кінці XIX ст. через страх «середньої людини» перед стрімким суспільним прогресом. Про те, чому печерні стереотипи поєдналися з новітніми біологічними концепціями. Про те, чому Німеччина, яка не була «батьківщиною» расизму, дала ґрунт для його зростання. Розмірковувати в школі, чому інтелігенція в Німеччині підхопила расистські ідеї. У своїй класичній праці Норман Кон знаходив причини ідейного зубожіння німецьких письменників, науковців, мислителів. А й справді, хто прийшов на зміну таким сильним іменам, як Лессінг, Гердер, Гете, Кант, Шопенгауер, Гегель, Фіхте, Шеллінг, брати Грім і брати Гумбольдт? Спочатку «вузькокасові» комуністи Маркс і Енгельс, а потім «вузькорасові» антисеміти Дюрінг і Марр? *«Спочатку духовний поворот, а потім і події! Ірраціоналізм, — а коли він переміг — війна»*, — писав у грудні 1932-го Генріх Манн, який неодноразово замислювався саме над цими «чому» і пропонував пояснення. А ще 1910-го він звинувачував чи-то самого Гете, чи-то наступні покоління німців, які Гете не послушали: *«Його творчість, його ім'я, думка про нього нічого не змінили в Німеччині, не проклали шлях до кращого майбутнього, не завадили жодному нелюдському вчинку»*. Сьогодні це звучить, як виправдання для великого Гете. Він не винуватий.

Звісно, дискусії з учнями на такі теми потребують системності у викладанні історії саме під культурницьким кутом зору. Та зрештою, хіба вся історія — це не історія культури? До того ж єврейський народ не повинен несподівано з'являтися на уроках історії в контексті расової теорії. Бо про нього якось забувають одразу в 6-му класі, після розповіді про зруйнування Другого Храму. Цілком очевидно, що для глибшого бачення історії бажаний міждисциплінарний підхід. Література, біологія, географія, художня культура мають бути друзями історика.

І таких проблем справді чимало. Наприклад, проблема вибору людини в часи екстремі. Наприклад, проблема колективної відповідальності (провокативна). Наприклад, наприклад...

Не забуваючи передовсім про ціннісне значення викладання історії Голокосту (або, спрощено кажучи, «виховну мету»), вчитель буде прагнути до методів неформальної освіти. Бо в межах «стандарту» вказаних (і невказаних) проблем не охопити. Та й омріяної емпатії не завжди досягти. Варто почати з позаурочної роботи, форми якої відомі, але це вже окрема тема...

Микола Тімков,
учитель історії,
м. Хмельницький

27 січня 2015 року в Києві відбувся Восьмий щорічний круглий стіл «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», який був приурочений до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. Організаторами круглого столу виступили Український центр вивчення історії Голокосту, Goethe-Institut в Україні у партнерстві з Посольством держави Ізраїль. Мені довелося взяти участь у цьому

заході в якості виступаючого під час однієї із сесій.

Як і всі заходи, до проведення яких причетний Український центр вивчення історії Голокосту, круглий стіл виділявся самим форматом, у якому його було проведено. По-перше, організатори круглого столу вибудували його таким чином, щоб розглянути широке коло питань, пов'язаних із збереженням історичної пам'яті про Голокост в українському суспільстві. Піднімалися й обговорювалися питання, пов'язані з інтеграцією студій з історії Голокосту в загальнонаціональний історичний контекст та в загальну модель пам'яті про Другу світову війну.

По-друге, завдяки ефективній роботі модераторів кожної із секцій круглого столу, якими виступили П. Долганов, А. Подольський, О. Лисенко, виступи учасників плавно переростали в дискусії, до яких могли долучитися всі учасники круглого столу.

По-третє, наукові аспекти осмислення й обговорення питань, пов'язаних з пам'яттю про Голокост в українському суспільстві, тісно перепліталися з питаннями викладання історії Голокосту. Тому, важливою, як на мене, тональністю дискусій, які розгорталися під час проведення кожної із секцій, була їхня спрямованість не тільки на констатацію проблем, пов'язаних із вивченням та викладанням історії Голокосту, скільки зосередженість уваги учасників круглого столу на колективному пошуку методологічних принципів та методичних підходів, викладання цієї теми в освітніх реаліях українського суспільства.

Такий підхід до проведення круглого столу й організації спілкування його учасників дозволив поєднати наукові та практично-методичні аспекти обговорюваних проблем та прийти до вироблення певних загальних рекомендацій щодо викладання історії Голокосту в освітньому просторі України. Крім того, присутні на круглому столі викладачі й студенти були ознайомлені з дієвими педагогічними стратегіями й практиками викладання історії Голокосту в процесі навчання й організації виховної роботи в школі.

Безумовно, участь у круглому столі була корисною й плідною на ідеї та задуми для всіх його учасників. До того ж, кожен із присутніх на круглому столі, міг переконатися й наочно усвідомити, що на цей час сформувалася потужна спільнота з науковців та педагогів, які намагаються змінити стан справ, пов'язаних із вивченням та викладанням історії Голокосту в Україні.

Дмитро Десятов,
кандидат педагогічних наук,
м. Миколаїв

27 січня в Києві відбувся щорічний круглий стіл для викладачів, науковців та студентів «Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти», який організував Український центр вивчення історії Голокосту.

А по його завершенню відбулась ще одна знакова подія — презентація українського перекладу книжки норвезького журналіста і історика Бйорна Вестлі «Війна мого батька». Книгу презентував сам автор, який задля цього спеціально прилетів до Києва.

Історія написання цієї книги довга та непроста, як і

Виступ Бйорна Вестлі (другий справа)

долі людей, які вона описує. Під час Другої світової війни молодий норвежець Петтер Вестлі був прихильником нацистських поглядів. Як доброволець Ваффен-СС він воював на боці Німеччини на Східному фронті. Коли його син Бйорн подорослішав достатньо, аби усвідомити дії батька, то розірвав із ним стосунки. Лише через багато років Бйорн відчув, що у батька нарешті з'явилось бажання розповісти сину про своє минуле. Врешті-решт Петтер Вестлі записав для сина свою історію на аудіокасетах.

Саме ця історія разом із роздумами автора та його дослідженнями усіх доступних джерел і лягла в основу книжки. І це не просто спроба відновити хронологію подій та встановити причинно-наслідковий зв'язок. Ця історія — розповідь про незвичайні стосунки між чоловіком та його батьком, а також про досвід молодих норвежців, набутий упродовж військової служби після нападу Німеччини на Радянський Союз. Це книжка про вибір: вибір Петтера Вестлі в роки Другої світової, та вибір його сина Бйорна вже через кілька десятиліть після її завершення. Як можуть побачити читачі, вступити до збройних сил на боці гітлерівської Німеччини і поїхати на Східний фронт або ж пожаліти рідних, поступитись їхнім проханням та залишитись — то був свідомий вибір Петтера. Так само свідомо його син, Бйорн, обирає шлях до спроби пізнання та розуміння вчинків свого батька, минулого своєї родини, своїх співвітчизників.

Бо за переконанням самого автора, висловлене ним у передмові до українського видання, Друга світова війна не завершена. Підписані мирні угоди та акти не завершили цієї війни в душах та пам'яті багатьох з тих, хто брав у ній участь, а через них — в душах та пам'яті нових поколінь. «Війна не була для нього історією, вона не закінчилась 1945-го», — пише автор про батька. Тінь війни, тінь Голокосту, питання без відповідей і відповіді, що залишали по собі ще більше запитань, стали супутниками життя сім'ї Вестлі.

Наразі багато говориться про «невивчені уроки минулого», до чого це призводить. Набагато складніше зробити щось для цього, особливо, якщо доводиться зачіпати «незручні» питання, якщо доводиться говорити про щось особисте. Книга, разом з усім її історичним матеріалом, є також надзвичайно інтимною річчю. Автор пише про власну сім'ю та про різну долю її членів. Можна робити припущення наскільки книга є об'єктивною та неупередженою, зважаючи на ці обставини. Кожен читач зможе самостійно

оцінити наскільки він довіряє щирості автора.

Автор цих рядків мала за честь познайомитись з Бйорном Вестлі у 2013 році під час його подорожі Україною. Саме тоді він розповів про свій зв'язок з Україною, про непросту історію своїх стосунків з батьком та подарував примірник своєї книги. На жаль, книга була норвезькою і тоді годі було й мріяти про її український переклад. Але в Україні знайшлися люди, які зуміли по-справжньому оцінити значущість цієї книги, її необхідність для українських дослідників історії Голокосту.

Переклад, видання та презентацію було здійснено Українським центром вивчення історії Голокосту (Київ) за підтримки фундації «NORLA — Норвезька література за кордоном» (Осло, Норвегія), а також Посольства Королівства Норвегія в Україні. Окремо хотілося б відзначити надзвичайно чудовий переклад, здійснений Дмитром Нікандоровим та Мирославом Щирбою. Редагуванням книжки займалися Михайло Тяглий та Олена Пазюк і саме завдяки усім цим людям українське видання книги вийшло таким чудовим.

Надія Уфимцева,

*координатор проекту «Толерантність — Уроки Голокосту»,
м. Київ — м. Хмельницький*

День пам'яті м. Черкаси

27 січня — особлива дата, яка відзначається щороку в Черкаській спеціалізованій школі I—III ступенів № 17. У класах проходять тематичні виховні години, перегляд відео спогадів, оформляється виставка літератури.

Цьогорічне відзначення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту стало особливо емоційним. Цьому сприяло не лише звернення Президента України Петра Порошенка до зібрання Меморіального вечора пам'яті жертв Голокосту і не лише те, що в цьому році пройшло 70 років від звільнення в'язнів концентраційного табору Аушвіц.

У цьому навчальному році з 13 по 24 жовтня у нашій

Вчителі та учні школи під час проведення
Дня пам'яті в бібліотеці

школі проходила виставка «Голодомор. Голокост. ГУЛАГ — трагедії ХХ ст. на Українській землі. Злочини тоталітарного режиму проти народу та людини». Її відвідали усі старшокласники школи. Тому учні, отримавши достатньо інформації, готові були до її обговорення.

Тематична книжково-ілюстративна виставка працювала кілька днів, що дало можливість відвідати її учням усіх класів.

З ініціативи адміністрації та вчителів історії учнівський та педагогічний колектив працює над створенням Музейної кімнати військових звітяг народу України. Експозиція «Історія та уроки Голокосту» стала важливою складовою, яка відображає спільне трагічне минуле на наших землях.

Презентації, відеоролики, плакати, фотографії, спогади були надані вчителями історії колегам для проведення тематичних виховних годин.

Особливими в цей день стали уроки в 11-х класах проведені директором школи, вчителем історії Бунякіним Д. В. Учні пригадали історію Голокосту в Європі, зупинились на причинах, передумовах та етапах трагедії. Фотографії з експозицій музеїв концтаборів, накази німецької адміністрації, документи, листи та літературні уривки зробили урок живим та емоційним. Школярі постійно звертались до карт на яких зображено місця гетто і німецьких концентраційних таборів, де загинули мільйони євреїв.

Спогади тих, хто зумів пережити трагедію допомогли зрозуміти, скільки достойних людей загинуло в тих нелюдських умовах. Найбільш емоційною та хвилюючою була історія єврейської дівчинки Анни Франк, що стала символом життєлюбства та віри в добро.

У заключній частині уроку учні проаналізували помилки історії, що призвели до катастрофи єврейського народу. Трагічні події сьогодення на сході України, змушують задуматись, що необхідно зробити для того, щоб страшне коло подій ХХ століття більше ніколи не повторилося.

Учні 10-Б класу разом з учителем історії Коломієць Л.А. взяли участь у вечорі пам'яті, який відбувався у міській бібліотеці ім. Лесі Українки. Цей захід був організований працівниками бібліотеки та єврейської общини Хесед Дорот.

*Дмитро Бунякін,
директор школи,
м. Черкаси*

**«Не можна забути і виправдати»
м. Полтава**

Під таким гаслом у загальноосвітніх навчальних закладах м. Полтави відбулися виховні позакласні заходи, інформаційні хвилини для учнів 10–11-х кл., присвячені Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту. Заходи проведено з метою усвідомлення випускниками шкіл значення цього дня, який Генасамблея ООН призначила на 27 січня. Виходячи у доросле життя, випускники повинні розуміти суть нацизму, Голокосту. Окреме людське життя багато чого варте, тому не можна проголошувати верховенство ідеології над загальнолюдськими цінностями.

Голокост виник на ґрунті расової ненависті, яка ще не подолана у світі. Тому протидія ксенофобії, антисемітизму,

Група учнів ПНВК «Паросток» на фотовиставці

дискримінації дуже важлива. Убивства людей мають бути засуджені. У випускників школи повинні бути сформовані гуманістичний світогляд та здатність зберігати досвід минулого, історію міжлюдських взаємин.

«Про Голокост потрібно знати, щоб ми ніколи не стали жертвами, катами чи байдужими спостерігачами», — такими словами розпочинається екскурсія фотовиставкою «Щоденник Анни Франк», яку кожного року проводять учні ПНВК «Паросток» у рамках проекту «Ровесники — ровесникам: про минуле заради майбутнього».

Мета проекту — сприяти тому, щоб молодь розуміла цінність людського життя, сприяти зниженню рівня агресії в молодіжному середовищі, формувати вміння будувати стосунки на основі співробітництва та взаєморозуміння, готовність до толерантності по відношенню до людей іншої національності. За період з 3 по 5 лютого фотовиставку вже відвідали школярі чотирьох полтавських шкіл (№ 24, 11, 7, 5).

Змістовні розповіді про долю єврейської дівчинки, що загинула у фашистських концтаборах і залишила нам документальні свідчення пережитих жахів у вигляді щоденника, нікого не лишають байдужими. Друга світова війна проникла в сім'ю Анни, назирцем ступаючи за Франками від Німеччини до Амстердаму, всіляко лякаючи й обмежуючи їх права та свободи. Потім 25 місяців війна тримала в облозі цю єврейську родину в їхньому сховищі. І зрештою, знищила, як і мільйони інших єврейських родин... Учні школи «Паросток» переконані, що стійкість міжнаціональної толерантності має бути основою життєвої позиції людини.

*Наталія Горпинченко, методист ММК
Управління освіти виконавчого комітету
Полтавської міської ради, м. Полтава*

**Історія пам'ятає
с. Стави Кагарлицького району Київської області**

26 січня в Ставівській ЗОШ I–III ступенів проведено Круглий стіл «Голокост — це не повинно повторитися». Учениця 7 класу Косяченко Влада презентувала свою ро-

Михайленко Яна презентує роботу
«Три масові розстріли в Калиновому Яру»

боту «Мої роздуми над щоденником Анни Франк». А учениця 11 класу Михайленко Яна презентувала свою роботу «Три масові розстріли в Калиновому Яру».

Діти... Найпрекрасніше, що може бути на цьому світі. Діти — квіти життя. Без них, наш світ буде тьмяним і сумним. Їх чисті душі осяють наше життя. Але найжахливішим є те, коли ця чистота забруднюється кривавими плямами війни... Ця трагедія не мала меж. Катастрофа єврейського народу лунає і сьогодні у тому числі вражає нас й історія Анни Франк.

Анна Франк — маленька дівчинка, яка з часом почне думати і діяти як доросла... Пізніше всі її думки вилитимуться на папір щоденника, який їй подарують на день народження 12 червня 1942 р. Вона писала: «Мій батько, найкращий батько з усіх батьків у цілому світі, одружився з моєю мамою, коли йому було вже тридцять шість років, а моїй мамі — тільки двадцять п'ять. Моя сестра народилась в 1926 році у Франкфурті-на-Майні в Німеччині. 12 червня 1929 року народилась і я».

30 січня 1933 року Адольф Гітлер стає канцлером Німеччини. Нові володарі дуже швидко демонструють свої справжні наміри. Приймаються перші антиєврейські закони та починаються гоніння на євреїв у Німеччині. Для Отто Франка прийшов час залишити Німеччину. Він намагається знайти роботу в Нідерландах, де він уклав кілька ділових контрактів. Ці його спроби виявилися вдалими. Родина Франків емігрує до Амстердаму.

Коли їх родина була змушена переховуватись, вона писала: «Мені соромно за те, що я лежу в теплому ліжку в той час, коли мої подруги десь впали від втоми або збили їх з ніг. Мені стає страшно, якщо я тільки подумаю про всіх своїх близьких друзів, що віддані в руки нещадних чудовиськ, яких ще не бачив світ. І це тільки тому, що вони євреї».

Коли стало зовсім важко Бог послав Анні кохання. Дні проведені з Петером змінили внутрішній світ Анни, змусили її багато про що замислитися. І різко подорослішати.

«Ти знаєш, що я описую тобі все дуже щиро, й тому повинна тобі сказати, що живу, власне від однієї зустрічі до наступної. Завжди я сподіваюся переконатися, що й він так само чекає на мене, й потайки радію, коли бачу його маленькі, несміливі спроби. По-моєму, він хотів би поговорити відверто — досхочу, як цього хочеться й мені; він знає, що саме ця його несміливість так сильно мене вабить».

«Я не багата, я не вродлива, не талановита, не хапаю зірок з неба, проте я щаслива й буду щасливою! Я маю щасливу вдачу, я люблю людей, і хочу, щоб усі люди були щасливі разом зі мною...» Анна пише: «Я постійно запитую себе, чи не було б для всіх нас краще, якби ми не ховались, якби нас уже давно вбили?»

Анну і Марго наприкінці жовтня 1944 року було депортовано до концтабору Берген-Бельзен у Люненбург-Гайде. У таборі внаслідок катастрофічних санітарних умов, взимку 1944–1945рр. спалахнула епідемія тифу, від якої загинули тисячі в'язнів, серед них Марго та Анна Франк. Обірвалося життя двох молодих єврейських дівчат. Чим вони завини перед Гітлером, перед Німеччиною? Відповідь одна: «Нічим. Вони жили в епоху геноциду».

Мені здається, що я 13-річна дівчинка, яка щодня може спокійно йти до школи, спілкуватися з друзями, зайти в будь-який магазин не змогла б витримати той тягар, який несла на собі Анна. Я з впевненістю можу сказати, Анна дуже смілива дівчинка, бо вона кинула виклик всім, хто принижував свободу дитини, забрав дитинство.

XX століття... Закривавлене і обпечене болем і стражданням. 6 мільйонів. Хіба це кінець ліку жертвам того злощасного століття? Ні! Жахливим є те, що більшість сучасної молоді на запитання «Що таке Голокост?», на превеликий жаль тільки зводять плечима. Саме цим людям потрібно про це розповідати.

Косяченко Влада презентує роботу
«Мої роздуми над щоденником Анни Франк»

Я не знаю війни. Я не бачила, як вбивають. І не хочу знати... Кажуть, що війна скінчилася багато років тому. Але це не так. Щодня ми стаємо свідками конфліктів і терактів. Ще не загоїлись рани пам'яті від Великої Вітчизняної, як полум'я нової війни спопеляє сьогодні землі нашої держави. І вже жорстока історія сьогодення вкарбовує нещадний біль у пам'ять юного покоління. І вже нові жертви лягають на вівтар перемоги над ворогом. Немов згорьована мати, стогне і плаче Україна за кожним своїм сином, який віддав своє життя за мир і свободу свого народу. І пліч-опліч стають на захист рідної землі нові шеренги «кіборгів», «укропів», «укрів»... а тому ми обов'язково переможемо. Бо віками міцно стояли і нині твердо стоїмо на своїй, на рідній українській землі!

Косяченко Влада,
учениця 7 класу Ставівської ЗОШ І — III ст.,
Кагарлицького району Київської області

ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

ІСТОРИЧНА ОСВІТА І ПАМ'ЯТЬ «НА МІСЦЯХ»

Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) разом з партнерами (Міністерство закордонних справ Німеччини та Берлінський Офіс Американського Єврейського Комітету) з 2011 року на теренах Львівської, Волинської та Рівненської областей реалізує науковий та освітній проект «Захистимо пам'ять. Захист та меморіалізація місць масових поховань євреїв України періоду Другої світової війни». Одним з найважливіших результатів цього та інших проектів Центру є самостійна діяльність учасників проекту в царині вивчення історії українських євреїв в добу Голокосту. Це яскравий приклад, як наша колега, вчителька історії п. Любов Кремінець використала набуті знання під час цього проекту. Л. Кремінець протягом трьох років була активною учасницею даного проекту Центру, а також минулим літом взяла участь в науково-методичному семінарі УЦВІГу «Історія Голокосту на теренах Західної України та Східної Польщі» та побувала в Меморіалі на місці колишнього табору смерті в м. Белжець. У березні 2015 року вона підготувала та провела поїздку до цього Меморіалу для своїх учнів...

22 березня 2015 р. група школярів з Рава-Руської ЗОШ I–III ст. № 2, (керівник Кремінець Л. І.), Рава-Руської ЗОШ I–III ст. № 1, (Кошель О. В.), НВК Рава-Руської школи гімназії, (Масола Н. М.), Добросинської ЗОШ (Кулявець Н. П.) та Жовківської ЗОШ № 1 (Гурська Н. В.) відвідала Республіку Польща в рамках навчального проекту, організованого науковим співробітником ДІАЗ у м. Жовкві Людмилою Байбулою та музейним меморіальним комплексом у м. Белжець. Фінансову підтримку даного заходу здійснював німецький освітній Фонд імені Станіслава Ханца.

Відбір учасників проводився на конкурсній основі. У позаурочний час учні писали письмову роботу, за результатами якої вчителі історії відібрали по 10 найкращих робіт з кожної з п'яти шкіл, що зголосилися до участі. Метою даного проекту було повернення пам'яті про євреїв — вихідців з Жовкви та Рави-Руської, які загинули в таборі смерті Белжець у роки Другої світової війни. Табір смерті в м. Белжець обіймав декілька гектарів території і став однією з найбільших фабрик смерті під час Другої світової війни. Протягом існування цього табору з березня по грудень 1942 р. тут було страчено близько 500 тисяч євреїв з усієї Галичини та Західної України, а також з Чехії, Словаччини, Австрії, Німеччини, Голландії, Бельгії, Норвегії. Загибло тут також півтори тисячі поляків, як і українців, які намагалися допомагати євреям. На початку 1943 р. цей табір ліквідували, а сліди його існування — стерті.

«Рава-Руська» мовою їдиш та польською на теренах Меморіалу в м. Белжець

Учні шкіл запалюють свічки в Меморіалі на місці табору смерті в м. Белжець

Тепер на місці злочину створено символічне Місце Пам'яті — кам'яний мавзолей площиною 4 га, із захороненнями жертв. На цвинтарі знаходяться таблиці з назвами місцевостей, з яких привозили євреїв. Тут, де означені міста Жовква та Рава-Руська учні запалили свічки, ушанувавши таким чином пам'ять своїх земляків.

Екскурсію по Музею та Меморіалу провела працівник Ева Копер. Лист одного з в'язнів табору Сари Салсберг, написаного у липні 1942 р., зачитала Людмила Романівна Байбула. Після цього учні відвідати місто Замосць.

Черговим пунктом подорожі стала замойська синагога де тепер влаштовано сучасний музей., один із найвідоміших прикладів єврейського будівництва епохи ренесансу в Польщі. Всередині синагоги вражає багате оздоблення на стінах і склепінні, поліхромії, а також Арон Га — Кодеш (місце зберігання Тори). Синагога імпозантно виглядає також і зовні. Найкрасивіше вона виглядає навесні, коли цвіте посаджене перед нею дерево.

Також відвідали Великий Ринок м. Замосць — це одна з найкрасивіших презентабельних площ у Європі. Він зроблений у вигляді квадрата розміром 100x100 м. Зокрема, увагу привертає велична брила ратуші з 52-метровою вежею і монументальними вітрильними сходами. Будинок — наче ідеал симетрії.

Любов Кремінець,
вчитель історії Рава-Руської ЗОШ I–III ст. № 2,
м. Рава-Руська

МІЖНАРОДНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

ШОСТИЙ ЩОРІЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В MEMORIAL DE LA SHOAH, ПАРИЖ, 14–19 ГРУДНЯ 2014 РОКУ

Український центр вивчення історії Голокосту разом з Меморіалом Шоа (Memorial de la Shoah) (Франція, Париж) з 14 по 19 грудня 2014 року провели Шостий навчально-методичний семінар з історії Другої світової війни та історії Голокосту в Європі для викладачів історії з України. Семінар відбувся в Меморіалі Шоа у Парижі. Протягом семінару в учасників була можливість прослухати лекції провідних французьких та українських спеціалістів на теми історії Голокосту та інших геноцидів, відвідати місця та музеї Парижу, пов'язані з історією Голокосту, презентувати свої досягнення в сфері викладання цієї теми. У цьому номері представлена друга частина відгуків учасників семінару (першу частину див. в «Уроки Голокосту». — №4 (40), жовтень — грудень, 2014, с. 12–14)

Що хочемо ми від Європи, від Заходу загалом? — питання, яке не один рік бентежить мою свідомість. Наскільки відверті ми перед собою, коли торкаємося інтиму нашої свідомості, отримуючи шанс відвідати ту чи іншу країну? Власне — що прагнемо побачити, почути, запам'ятати і привезти додому як головний здобуток нашого «багажу»?

Приблизно з такими думками я перетинав кордони України й Франції, скориставшись ласкавою пропозицією Українського центру вивчення історії Голокосту. Зрозуміло, розмірковуючи над цими питаннями в домашніх умовах, в Україні, коли емоції від величі архітектури Парижу та його музеїв уже в цілому вгамувалися, можна більш-менш тверезо сформулювати відповіді на питаннями, які повсякчас бентежать...

Відмовлюся від поетапного аналізу лекцій, котрі були прочитані учасникам семінару «Викладання історії Голокосту», від емоцій, які виникали в час відвідування окремих місць пам'яті. Це речі, сказати б, інтимні, не публічні... Обмежуся окремими рефлексіями. Мабуть тими, котрі й визначають моє сьогоденне сприйняття від почутого й побаченого в Парижі. Ймовірно вийде така собі еклектика — представлення окремих суджень, що вразили свідомість...

Передусім розкриття одним із лекторів особливої ролі «образів» тіла, дерева в ідеології нацизму — метафор для обґрунтування певних концептуальних тверджень; інтерпретація вислову «земля і кров» як «майданчику» для критики індустріалізації та її соціальних наслідків. Ці твердження, що пролунали на першій ж лекції, визначили його

певну тональність: проблемність більшості відчитувань, які були представлені учасникам семінару.

Проблемною, але й водночас і однією з найцікавіших, була лекція «Корені ненависті: від юдофобії до антисемітизму». Саме формулювання теми відобразило концепцію позиції лектора Ж. Бенсуасона: антиєврейська «платформа» в нацизмі сягає своїм корінням минулого, а Голокост відбувся на тлі інтеграції євреїв у оточуючий світ, що призвело до появи горезвісної ідеї змови.

Евристичними були й інші лекції. Зокрема, розкриття проблем колаборації на теренах СРСР, єврейської візії за часів режиму Віші, порівняння опору жертв Голокосту у Франції та на теренах України (д-р А. Подольський). Цікавими були спроби теоретичних узагальнень у лекції «Війни та геноцид у ХХ ст.», роздуми про Голодомор Ніколя Верта...

Відтворюючи окремі аспекти теоретичної частини семінару, не можу оминати увагою лекції Елен Дюма про геноцид тутсі у Руанді. Лектор не ставила собі за мету безпосереднє порівняння геноциду цієї народності й євреїв (такі проєкції були популярними безпосередньо на тлі трагедії, що припала на 1994 р.), проте представила своє бачення спільного й специфічного при вивченні двох вищеназваних геноцидів. Особливу увагу Е. Дюма присвятила специфіці геноциду в Руанді: надзвичайно стрімка реалізація — три місяці, масштабність насильства та значна кількість учасників убивств — приблизно 800 тис. чол.

Цікавими й продуктивними для роздумів були й інші форми осягнення Голокосту, що були запропоновані організаторами семінару. Це, зокрема, відвідування меморіалу в Дрансі та зустріч з жертвою нацизму, котрій вдалося пережити страхіття Аушвіцу.

Мабуть, перелічені аспекти визначають найяскравіші враження від почутого й побаченого в Парижі. Поза всяким сумнівом — це був знаковий науковий форум, який посприяв поглибленню знань освітян України з питань Голокосту.

Маю привід вже котре публічно дякувати Українському центру вивчення історії Голокосту за реалізацію таких важливих наукових програм, а також за послідовне підтвердження того, якими ефективними можуть бути інститути громадянського суспільства.

15 грудня 2014 року. Урочисте відкриття семінару в Меморіалі Шоа (Париж)

Д-р політ. наук, проф. Максим Гон,
м. Рівне

На мою думку, семінар у паризькому Меморіалі Шоа, мав на меті кілька важливих взаємопов'язаних блоків: освітній, науковий, інформативно-промоційний.

На кожному з етапів програми семінару ці блоки були логічно «прив'язані» до конкретних зацікавлень як лекторів, так і слухачів, зокрема коли йшлося про впровадження до проблематики політики пам'яті в сучасному соціогуманітарному дискурсі західної науки (у цьому випадку — французької історіографії), механізмів її практичної реалізації в інституційному вимірі Європейського Союзу, а також проблем, котрі виникають із розумінням постулатів пам'яті про Шоа, Катастрофу, Голокост, а відтак, почасти, й Голодомор у емігрантських спільнотах європейського континенту.

Мабуть, організаторам семінару йшлося про увиразнення практик меморіалізації тих геноцидів, які відбулися у ХХ ст. через лекції, екскурсії та відвідання місць пам'яті насамперед французьких громадян єврейського походження, а також, певною мірою, вивчення подій нещодавнього минулого, зокрема геноциду в Руанді наприкінці ХХ ст. Важливо, що логіка семінару мала дидактичний і науковий характер, щоправда у випадку останнього, слід було активніше залучати до основного часу різноманітні методологічні підходи і практики. Вони, вочевидь, були — однак, сказати б, у «кулуарах» публічних зустрічей та відвідин. Це, у свою чергу, інтегрувало учасників семінару (з різними статусами у публічному житті та науковій спільноті) для випрацювання нових ідей, бачення особливостей меморіалізації Шоа, зокрема в освітній та музейній площинах.

Побіч цього відбувалася активна презентація та промоція інтелектуального доробку наших французьких колег. Так, приміром, надзвичайно продуктивними, на мою думку, були представлення проблем антисемітизму, ксенофобії та расизму в сучасній Франції, розгляд образів «своїх» і «чужих» у загальноєвропейському дискурсі політики, права, історії, а також особливостей геополітичних та геокультурних вимірів у історії Шоа тощо.

Активні дискусії під час семінару показали продуктивність міждисциплінарного підходу до явищ і наслідків геноцидів, практики їх меморіалізації вченими Франції, Швейцарії та Бельгії, а також України — у розумінні спільного і відмінного у трактуванні Голокосту і Голодомору. Відкритість дискусій, які відбувалися у контексті кожної лекції чи

відвідання музейних експозицій, показала активне зацікавлення слухачами семінару тих проблем, які стали підґрунтям цього освітньо-наукового візиту українських науковців і педагогів, а також володіння слухачами необхідним інструментарієм у дослідженні та представленні на публічний осуд власних міркувань про трагедію ХХ ст., зокрема стратегії виживання в умовах геноциду вірмен, Голодомору, Катастрофи, Пораймосу, злочинів проти людяності в колишній Югославії, геноциду в Руанді.

Така логіка семінару дозволила окремим слухачам якісно представити свій доробок. Тим паче, що у більшості випадків, учасникам семінару йшлося про спробу зрозуміння сучасного нарративу дискурсів пам'яті про Голокост та Голодомор, повоєнні (після II Світової війни) практики втрати культурних кодів й відновлення ідентичностей. Зокрема лекції та розмови з науковцями дозволили побачити небезпеки історичного ревізйонізму та непоодинокі «перемог» націоналістичного нарративу, маніпулятивні технології з історією Голодомору, громадські ініціативи та академічні дискусії, які точаться не лише у сучасній Україні чи Франції.

Ці та інші «висхідні» пункти паризького семінару дозволили подивитися на історію Шоа не лише через призму дослідження власне трагедії єврейської цивілізації, а розширити розуміння необхідності «вписування» міжнародного та міжетнічного вимірів геноцидів/етноцидів у національні історії, а за допомогою та активної участі педагогів та вчених України — у їхні національні та регіональні/локальні історіографії.

*Проф. Іван Монолатій,
м. Івано-Франківськ*

Порівняння рефлексій: спомин очевидця трагедії та дитячий спомин про матір

Шостий щорічний семінар з історії Голокосту в «Memorial de la Shoah» (Париж), організований французьким дослідницьким центром та Українським центром вивчення історії Голокосту, добігав до свого zenіту. На другий день роботи українській делегації запропонували ряд занять у філії Меморіалу Шоа — Меморіалі Дрансі, що віднедавна отримав статус ще одного наукового центру з вивчення історії французького Голокосту. У центрі функціонують музей, архів, бібліотека, навчальні аудиторії. Символічним є той факт, що Меморіал збудований у тому місці, яке в роки Другої світової війни стало знаковим для Франції. У часи німецької окупації тут облаштували транзитний табір, де збирали євреїв і етапували до таборів смерті — Аушвіца, Майданека. Про місце розташування табору нагадують символічний товарний вагон, яким перевозили євреїв, пам'ятник жертвам Голокосту та архітектурний комплекс — будинки, у яких утримували євреїв і які залишили після війни як пам'ять про те, що велика трагедія була насправді і підтвердженням того — її німі свідки. Транзитний табір у Дрансі проіснував з 1941 по 1944 рр. Понад 75000 євреїв Франції дізналися про існування цього табору, пройшовши через його ворота і опинившись за колючим дротом. Більше 67 000 звідси відправили до Аушвіцу. Лише близько 2 000 залишилися живими. Серед них — Іветт Леві (Дрейфус).

16.12.2014. Лекція д-ра Тала Брутмана

З Іветт Леві ми зустрілися в Дрансі на семінарі. Її запросили до нас як очевидця великої Трагедії єврейського народу. Вона пройшла всі кола пекла і найголовніше — після пережитого не втратила бажання жити і ділитися своїми спогадами. Життєрадісна, дуже щира, емоційна, з очима-вогниками, що приковують увагу. Її розповідь-спогад розтривожила душу і пробудила спомин про мою матір, яка вже давно пішла з життя і яка в роки нацистської окупації також стала жертвою — її вивезли восени 1943 року як остарбайтера до Німеччини.

Іветт народилася 26 червня 1926 р. в родині ельзаських євреїв. Моя мати — Ремінна Анастасія появилася на світ Божий також 1926 року, але дещо раніше — 14 січня, в українській родині на Вінниччині. 21 липня 1944 р. Іветт заарештували в Парижі і відправили в Дрансі. 31 липня її депортували у Ашвіц. Пізніше вона буде переведена в табір Kratzau, де працюватиме на військовому заводі. 9 трав-

Зустріч з Іветт Леві (Yvette Lévy), яка пережила Аушвіц

ня 1945 р. повернеться до Франції. Моя мама упродовж 1943–1944 років працюватиме на сільськогосподарських роботах у німецьких бауерів, а з кінця 1944 до травня 1945 — на промислових підприємствах західної Німеччини і повернеться додому лише в серпні 1945 р.

Спогади Іветт про позбавлення волі, депортацію, перебування в гетто, концентраційному таборі, роботу на заводі — дуже яскраві і зворушливі, іноді виписані в деталях. Окрім жахів, які пережила Іветт і які вона запам'ятала, у її споминах знайшлося місце і подіям, що допомагали залишатися людиною і, насамперед, — жінкою. «Ми мріяли про елементарні побутові умови життя: прийняти душ, підмалювати помадою губи, випити кави, скористатися нижньою білизною. Із зібраних і прихованих клаптиків тканини в таборі ми шили ліфчики, пам'ятаючи, що ми — жінки і весь час ризикуючи, бо подібна „розкіш“ для в'язнів була заборонена. ... Ми підтримували одна-одну: поглядом, харчами, намагалися дістати ліки, якщо хтось хворів. ...Після звільнення нас всіх направляли в Париж. Міська мерія для колишніх в'язнів, що поверталися з таборів, навіть виділила готель у центрі міста і оплатила його. Це робили для того, щоб люди могли відіспатися, прийняти ванну, привести себе в порядок і вже потім повертатися додому... Коли моя мама дізналася, що я в Парижі і знаходжуся в готелі, вона залишила всі свої

справи і навіть не перевдягаючись (в цей час готувала обід і була в домашньому халаті і фартуху), прибігла до мене. ... Тривалий час після війни я не могла розповісти того, що пережила. Просто не могла... З часом навіть не наважилася розповісти про минуле своїй доньці. ... Переживати все заново, розповідаючи рідним, знайомим, було важко, тому я й мовчала. Я мовчала дуже довго».

Мовчала і моя мама. Вона мало розповідала про своє перебування в Німеччині. Та іноді, зимовими вечорами, коли сильними поривами вітру обривало лінії електропередач, замовкало радіо і село на декілька днів а той тиждень занурювалося в темряву, біля газової лампи вона розповідала про далеку «Германію» (німців вона називала «німаками», а Німеччину — «Германією»). «Вставали дуже рано. У бауера було велике господарство: свині, птиця, поля. Я та ще одна полячка в основному працювали біля свиней та птиці. Ми готували їм їжу і роздавали. Часом й самі їли цю свинячу їжу: варену картоплю або брукву, буряки, бо на сніданок нам видавали по чашці кави, якої я не любила і яка врешті-решт не була схожа на каву. Це було якесь пійло з перемеленого коріння і зерна, коричневе на колір, гірке на смак. До цієї кави давали ще тоненького сухаря — галету. Обідали ми десь аж під вечір. Німкеня годувала нас рідким супом, у якому все було перетерте. Потім ще давали варені овочі: моркву, капусту, квасолю. Постійно хотілося їсти. Серед робітників були французи і голландці. Французам дозволяли отримувати посилки. Іноді вони частували нас шоколадом. Нам падало зовсім мало, але смак цього шоколаду запам'ятала на довго. Такого ніколи не їла...У 44-му я вже в бауера не працювала. Мене відправили на завод... У 45-му почали бомбити. Перед нальотами ми спускалися до бомбосховища. ...Звільняли нас, здається, американці. Потім передали радянській армії. У товарному вагоні привезли в Германію, у товарному і вивезли з неї. Тільки тепер вивозили свої. Їхали довго і важко. Їсти давали рідко. Казали: — Приїдете додому — там будете їсти. Поки доїхали — ледь не вмерли. Ще в товарняку нас протримали декілька днів у Калинівці. Говорили, що щось перевіряють. Потім відпустили. Пішки добиралася до села. Бабці Лізі (мамі) хтось переказав, що я вернулася. Вона в цей час була на колгоспному полі. Бригадир відпустив її і вона побігла в село. Прибігла в сільраду. Я вже була там. Обняла мене і дуже довго плакала, приказуючи: «Прости... Прости... Уже й не думала, що тебе побачу... Прости, Стасю».

Зустріч у далекій Франції з Іветт Леві навіяла мені спомин про матір і спонукала порівняти долю цих двох жінок — єврейки і українки, їх сприйняття війни, людей, що були поруч і трагедій, через які вони пройшли. У них чимало спільного. Зовсім молодими їх примусили залишити свій дім. Силою, поза власної волі їх відірвали від родин і кинули у вир випробувань війни. Ці випробування різні. Іветт пройшла через те, звідки рідко поверталися до життя. Вона прагнула не лише залишитися живою, але й намагалася бути жінкою навіть у тих умовах, де здавалося б, взагалі важко бути людиною. Люди перестають часто бути людьми, коли йдеться про їх подальше існування. Іветт вижила, зберігши не лише своє людське обличчя, але й жіночу сутність. Моя мати також вижила. Як сільська дівчина, вона очевидно менше думала про свій зовнішній вигляд та одяг. Її більше турбувало тамування голоду, оскільки

ки домінувало закладене природою правило: щоб вижити і працювати — потрібно їсти. На моє запитання: «Мамо, і як ви їли ту свинячу їжу?», вона відповідала: «Їли... Коли захочеш жити — будеш їсти все, і навіть землю». У дитинстві важко зрозуміти те, що переживають дорослі. Відчуття і розуміння приходять з часом. Іветт розповідала, що коли вона після війни вийшла заміж, народила доньку, мама зразу ж оформила пенсію, щоб допомогти їй доглядати за дитиною. «Подруги казали мені — у тебе така добра мама» — згадувала Іветт. У моєї бабці Лізи було три доньки, одна з них — моя мама, яку вона шкодувала найбільше і завжди намагалася допомогти їй, як кажуть, навіть з останніх сил.

Люди, що пережили трагедії, потребують розуміння і допомоги. Тільки тоді вони зможуть повноцінно адаптуватися у те суспільство, з якого були штучно вилучені. Не важливо хто ти — єврей, поляк, француз, українець, важливо, що ти — людина і вмєш та можеш зберегти це людське, не переступивши через іншого. Це дуже важливо, особливо сьогодні. Цьому потрібно вчити наших дітей. Прикладів — більш ніж достатньо. Не шукайте героїки і пафосу. Історія, що вчить, — поряд з нами.

*Віктор Мисан, кандидат педагогічних наук,
Заслужений вчитель України,
м. Рівне.*

З 14 по 19 грудня 2014 р. за ініціативою Українського центру вивчення історії Голокосту та Освітнього відділу Меморіалу де ла Шоа (Франція) відбувся семінар для українських освітян на тему «Викладання історії Голокосту». На початку роботи семінару кожен з представників української делегації висловлював свої очікування від семінару. Для себе я окреслила три напрями: по-перше, ознайомлення з французькою історіографією по темі Голокосту; по-друге, отримання матеріалів щодо збереження історичної пам'яті про Голокост у Франції, та крім цього, по-третє, поспілкуватися з українськими колегами і обмінятися досвідом у викладанні різних аспектів історії Голокосту. І ці очікування перебільшили всі мої побажання. Кожен лектор надавав ґрунтовний, цікавий, корисний матеріал у поєднанні з високим рівнем ораторського мистецтва.

На урочистому відкритті керівник відділу міжнародних відносин Меморіалу Бруно Бойе визначив основні завдання семінару: поєднання наукового та історичного підходу задля мобілізації вчених — істориків у викладанні теми Голокосту та включення в освітні практики навчання порівняльного підходу, наприклад Голокосту вірмен, племені тутсі в Руанді, Голодомору в Україні для кращого розуміння особливостей цих жахливих подій. Анатолій Подольський, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту зосередив увагу на необхідності відходу у вивченні трагічних сторінок Франції та України від статистики до особистостей, розглядаючи історію Голокосту як частину національної історії. З привітанням звернувся до учасників семінару представник посольства України у Франції.

У першій лекції історика університету Сорбонни «Ідеологія та світогляд нацизму» Й. Шапуто, спираючись на історико-антропологічні дослідження були розглянуті категорії нацистського світу: «раси та народи», «земля і кров»,

«війна та боротьба», «досконалість». Дослідник вказав на давнє коріння расової теорії, її першочерговий у науці біологічний сенс. У другій лекції — «План „Ост“» історик розглядає етапи створення «життєвого простору» німцями на сході Європи, що обґрунтовується історично («тут жили германські племена»), вказує на «колоніальну зневагу» в Німеччині до поляків, українців, білорусів за зразком колоніальних країн (Англії, Франції, тощо) до народів, що мешкали в метрополії. Вчений показав еволюцію поступового перетворення «життєвого простору» в Німеччині в «простір смерті» для євреїв.

У руслі теорії «свій — чужий» була прочитана лекція історика Меморіалу Шоа Ж. Бенсуасона «Корені ненависті: від юдофобії до антисемітизму», де проаналізовано стереотипи появи сприйняття європейським середньовічним суспільством євреїв як «релігійного чужого», «біологічного чужого», «соціального чужого».

На лекції Т. Брутмана було виділено періоди еволюції ідеї геноциду. Зазначено, що з 1933 по 1939 рр. починають прийматися соціально-економічні заходи проти євреїв; з 1939 р. і до літа 1941 рр. головною політикою нацистів щодо євреїв стає політика створення гетто та виселення євреїв та з літа 1941 р. розпочинається фізичне знищення євреїв.

Історик Ф. Буккара надав розгорнутий аналіз життя євреїв Франції до та після Голокосту; показав шляхи інтеграції євреїв протягом XVIII–XIX ст. у французьке суспільство, навів приклади євреїв, що успішно інтегрувалися в європейське суспільство та стали депутатами, генералами, викладачами тощо. Зазначив, що саме «режим Віші порушив гармонію між французьким суспільством та єврейською громадою». Політиці режиму Віші була присвячена наступна лекція викладача Меморіалу Шоа Т. Брутмана, який влучно схарактеризував, що цей режим «не був обраним, а народився з поразки».

Цікавою за змістом та стилем викладу матеріалу стала лекція — тандем Ф. Буккара та А. Подольського. Ф. Буккара зосередив увагу на певних складових руху опору у Франції — порятунк євреїв; пропаганда проти нацистів; об'єднання євреїв та не євреїв у рамках руху опору, створення єврейських партизанських загонів, формування єврейських молодіжних організацій (наприклад, скаутів); здійснення «духовного спротиву» французької церквою. А. Подольський, цитуючи С. Жаботинського: «єврейська культура нічого не варта якщо вона не навчить захищатися» навів приклади героїчної боротьби євреїв у лавах Червоної армії, Єврейського антифашистського комітету, у партизанських загонах та в рядах УПА.

Мотивам та умовам нацизму і колаборації в СРСР присвячена лекція Х. Інграо, який визначив провідну тезу нацистів на окупованих територіях: «війна всіх проти всіх», спираючись на впровадження етнічної ненависті.

Захоплюючою була лекція Е. Онобля «Питання пам'яті і академічні дискусії в сучасній Україні». Дослідник зупинився на вивченні історичної пам'яті про Голокост у радянських кінострічках та творах з художньої літератури, розглянув проблеми колективної пам'яті в наукових дослідженнях часів незалежної України.

Про жахливі сторінки сучасної світової історії розказала Е. Дюма в лекції «Геноцид тутсі в Руанді», адже ця трагедія була всього декілька місяців, але забрала життя

80% тутсі. На думку дослідниці, особливостями його стало те, що вбивцями були люди які мали єдиний життєвий простір — учителя, однокласники, сусіди; геноцид був у межах однієї релігії або однієї родини та безпосередніми виконавцями були жінки та діти. У наступній лекції — Ж. Котек зосередив увагу на війнах і геноцидах ХХ ст. та їх термінологічному визначенні. Н. Верт розкрив історичні дискусії в Україні щодо Голодомору.

Варто відзначити активні дискусії українських освітян після кожної лекції. Ремарки, серйозні доповнення, майже співповіді Анатолія Подольського вражали знанням матеріалу.

Практичним доповненням до теорії стали екскурсії меморіалом ШОА та до табору Дрансі. Зустріч з Іветт Леві, яка пережила Аушвіц надихнула не тільки «жити тут і зараз», але й думати про перспективи розвитку взаємовідносин у суспільстві на засадах взаємоповаги, взаємодопомоги та толерантності.

*Світлана Бережна,
доктор філос. наук,
м. Харків*

Цей семінар був, здається, вже шостим. Так сталося, що мені пощастило бути на першому з них, у 2008 році. Тому є що порівнювати. Одразу зазначу, що семінар 2014 р. по всіх параметрах відрізняється в кращий бік.

За рівнем організації та логістики. Можна сказати, що семінар 2014 р. був бездоганним.

За насиченістю і якістю програми, рівнем доповідей та екскурсій. На цьому, мабуть, варто зупинитись докладніше. У 2008 р. відчувалась деяка легковажність, щоб не сказати зверхність у ставленні організаторів і доповідачів до українських учасників. Взагалі, з цим неодноразово доводилось стикатись — з не зовсім адекватною оцінкою рівня « гостей з України ». Попервах. Тобто, доповідачі свідомо чи підсвідомо вважали, що вони йдуть до абсолютно не підготовленої аудиторії. І лише коли доходило до питань або до дискусій, більшості з них ставало зрозуміло, що щось тут не так.

Подібного я не відчув цього разу абсолютно. Це, мабуть, результат, взаємного руху назустріч один одному. І свідчить про гнучкість і професіоналізм французьких партнерів.

Не можна було не помітити змін у самому Memorial de la Shoah. Кинулося в око, що він все більше стає не тільки Центром документації та вивчення, а й освітнім центром. Кожного дня в Меморіалі ми бачили учнівські групи. Їх явно було набагато більше, ніж у 2008 році. Здається, така еволюція природна для подібних центрів. І це не може не викликати поваги як до Меморіалу, так і до освітньої системи взагалі.

Така еволюція особливо помітна була в Дрансі, де за ці роки було створено філіал Меморіалу Шоа. Він за самою концепцією, наскільки я зрозумів, більше музейний і освітній центр. А екскурсія, проведена Анною Лефевр, була ледь не взірцем професіоналізму. Неминуче порівнюєш — нічого тут не вдієш — з нашими музеями. У більшості з них, на жаль, рівень кваліфікації працівників освітніх відділів (якщо вони є взагалі), залишає бажати кращого.

Взагалі, як це не дивно звучить, і в Меморіалі в Парижі, і в Дрансі відчувається особливий стиль. Характерною його рисою, як на мене, є саме оптимальне поєднання такого собі академізму з прихованою, непоказною експресією. Французи не далять, не вижимають емоції, не вимагають прямо співпереживання, емпатії. Вони висувують на перше місце факт і спонукають до рефлексій, а до співпереживання тихенько підштовхують, сподіваються на нього. Це, можливо, не так ефектно, але, як на мене, кінець кінцем ефективніше. Цікаво, що під час першого семінару, мені такий підхід не дуже подобався, здавався занадто сухим, академічним. А зараз я оцінив його зовсім по іншому. Не знаю — я змінився, часи змінились...?

Приємно вразив високий рівень професіоналізму доповідачів. Відчувалась школа. Навіть вишкіл. Панував старий добрий академізм. У найкращому розумінні цього слова. З класичними «я не юрист, тому не можу давати юридичних оцінок...», «я не спеціаліст у цьому питанні...» і т.п. Ніякої політизації, натужних намагань «актуалізувати» тему, провести якісь доволі сумнівні паралелі з сучасністю. І, головне, це було абсолютно органічно. Чесно кажучи, я насолоджувався. Відчув, як я за цим скучив. Як нам цього не вистачає. Як остогиділи легковажні судження, дешева публіцистика і піар замість наукової виваженості і точності формулювань.

Як викладач, не міг не оцінити клас. Адже в більшості

Під час занять у Меморіалі Дрансі

доповідей було не так вже й багато невідомого слухачам. Але рівень осмислення матеріалу і, головне, структурування його, надавав багатьом виступам професійної досконалості, навіть вишуканості.

З виступів мене (здається, як і більшість учасників) найбільше вразила доповідь Хелен Дюма, присвячена геноциду тутсі в Руанді. І просто вбив жахливий термін «народний геноцид». І, найстрашніше, те, що він точний. Безжально, безпросвітно точний. Хелен це дуже переконливо показала. А отже, з ТАКОГО виходу немає. Немає можливостей для покаяння. Глухий кут.

Ще один момент, пов'язаний з цим. Роль ЗМІ (сумнозвісне «Радіо тисячі пагорбів»), які можуть виступати не тільки підбурювачами, а й безпосередніми організаторами і координаторами масових вбивств. Що з цим робити теж невідомо.

Уже потім я дізнався, що роль ЗМІ не варто переоцінювати. Виявляється, природні умови Руанди такі, що дали унікальну можливість дослідити, наскільки велику роль відіграли ЗМІ в розпалюванні ворожнечі. Просто до деяких районів радіосигнал не доходив. І дослідження показали, що рівень озвіріння в цих районах суттєво не відрізнявся від інших. А це ще страшніше.

Усе це дещо несподівано, але остаточно переконало мене в тому, що давно відчував, але не наважувався сформулювати. Навіть наодинці. Дві, тепер вже остаточно зрозумілі особисто для мене речі:

1. Недоречно, неправильно, безперспективно з будь-якої точки зору порівнювати геноциди. У першу чергу з точки зору моральної. Кожна трагедія унікальна. І вивчати, і осмислювати її доречно лише з такої перспективи. Займатись відверто схоластичними пошуками «спільного і відмінного» (чим, власне, і є порівняння) мені видається аморальним.

2. Ще недоречнішими видаються мені поширені в нас останнім часом синкретичні підходи, що описуються загальною формулою «злочини тоталітарних режимів». Як правило, це зводиться до співставлення, поєднання під одним дахом Голокосту і Голодомору. Маю підозру, що таке відверто неорганічне поєднання стало результатом такого собі негласного договору, дещо незграбного пристосування до офіційного тренду, що описується неодноразово з більшою або меншою відвертістю висловленим роздратуванням: «що ви зі своїм голокостом, у нас був свій голодомор». Такі поєднання неминуче приводять до «змагання жертв». Вихід бачу один — не змагатись, не проводити матчі.

Виступ Ніколя Верта переконав також у тому, що не справа істориків сперечатись, чи можна кваліфікувати голодомор як геноцид. Знову пригадався класичний вислів Марка Блока: «Справа історика не судити, справа історика — пояснювати». Тепер я остаточно переконаний, що це вірно на сто процентів. Ще раз підкреслю, що це особисто мої враження і висновки. Скоріше, навіть, відчуття.

Навздогін. В останній день у Парижі, коли семінар вже було закінчено, а його учасники мали можливість прогулятися містом в очікуванні трансферу в аеропорт, несподівано наткнулися на таку табличку на звичайній паризькій школі.

Чомусь особливо зворушливо вона виглядала в поєднанні з цією стоянкою транспортних засобів, що явно належали учням цієї школи. На них вони прибули на заняття і припаркували їх просто на вулиці.

Навіть не знаючи французької легко зрозуміти, що там написано про вшанування пам'яті єврейських дітей (з цієї школи в гетто?), які були депортовані, відправлені на

Меморіальна табличка, встановлена на стіні французької школи

смерть нацистськими варварами ЗА АКТИВНОЇ УЧАСТІ УРЯДУ ВІШІ. Французького уряду! Ось наглядний приклад ефективності роботи Меморіалу Шоа (хоча, звісно, не тільки його). Ми ж добре розуміємо, як важко дається визнання власної співучасті в Голокості.

І знову неминуче вже виникло риторичне, на жаль, питання: а чи побачимо ми колись подібні таблички у нас?

І вже зовсім навздогін. Напередодні і власне 27 січня 2015 вже року особисто я, здається, отримав остаточно і негативну відповідь. Якщо в день 70-ї річниці визволення Аушвіцу виникає дискусія (і зовсім неважливо, хто її розпочав), до якої НАЦІЇ належали солдати, що відчинили ворота визволеного табору, як на мене, це означає, що, вибачте вже за різкість, Аушвіц вийшов за колючий дріт назовні... Справа Гітлера живе і перемагає?

Дивні справи Твої, Господи!

Юрій Комаров,
викладач історії, м. Київ

СТОРІНКА ВЕБСАЙТУ ПРОЕКТУ «ГЕНОЦИД РОМІВ У ДОБУ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ (1941–1944)»

Шановні читачі!

Вже понад рік Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки німецького фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» (EVZ) виконує кількарічний дослідницький та освітній проект «Геноцид ромів у добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті».

Науково-дослідна мета проекту — сприяти пошуку та уведенню у науковий обіг документальних джерел, фіксації усної історичної свідчень з проблематики долі ромів на теренах окупованої під час Другої світової війни України, стимулювати дослідження цього напрямку вітчизняними іс-

ториками. Освітньо-педагогічна складова проекту передбачає співпрацю науковців з викладачами навчальних закладів, залучення учнів до пошукової роботи, запис спогадів очевидців геноциду ромів, уточнення місць масової загибелі ромів під час Другої світової війни та їхнього сучасного стану, розробку вчителями методичних матеріалів для викладання даної теми та підготовку учнями шкільних дослідних робіт для представлення на щорічному конкурсі «Історія і уроки Голокосту».

З нагоди Міжнародного дня ромів (8 квітня) та з огляду на досвід роботи цього ресурсу вже понад рік, дозволимо собі запропонувати читачам короткий екскурс до

важливого компоненту проекту — саме, нового розділу вебсайту Центру (www.gomagenocide.com.ua), що його було створено з метою активізувати спілкування всіх, хто долучиться до вивчення цієї проблематики, допомогти знайти і використати під час роботи довідкові матеріали або сучасну літературу за темою.

Відвідувачам пропонуються такі розділи вебсайту:

- *Відомості про новини проекту;*
- *Бібліографія та повнотекстові публікації вітчизняних та зарубіжних науковців з питань ромської історії та геноциду ромів.* На сьогодні цей розділ вебсайту налічує 48 назв українською та російською, а також 115 назв англійською та німецькою. Третина з даних праць може бути завантажена у повнотекстовому варіанті.
- *Методичні розробки стосовно проведення пошукової роботи, шляхів пошуку очевидців та правил фіксації усної історичних свідчень.* Представлені правила запису та оформлення інтерв'ю з ромами, які пережили геноцид, а також неромськими свідками тих трагічних подій — теоретичні відомості про типи інтерв'ю, документи до інтерв'ю, рекомендації про те, яким чином краще організувати процес запису та ін.
- *Допоміжні матеріали для підготовки та написання шкільних дослідних робіт.* З огляду на те, що складовою проекту є підготовка дослідних шкільних робіт на тему геноциду ромів, на сайті

представлений приблизний перелік тем (понад 50), з якого науковий керівник та його учні можуть обрати тему для написання конкурсної роботи.

- *Новини бібліотеки проекту.* Ця рубрика знайомить з останніми публікаціями з теми геноциду ромів, що надходять до бібліотеки Центру завдяки зарубіжним партнерам; деякі видання також доступні для завантаження у електронному вигляді.
- *Корисні посилання* — рубрика, яка містить відомості про аналогічні онлайн-ресурси та освітні проекти у країнах Західної та Східної Європи;
- а також інші важливі розділи.

Звертаємо увагу на те, що останнім часом до вебсайту були додані розділи «Фільмографія» (який містить відомості про документальні стрічки про геноцид ромів, що нещодавно побачили світ у різних країнах) та «Мультимедіа», де відвідувачі можуть ознайомитися з відеоматеріалами на дану тему, які нещодавно були зняті в Україні або пострадянських країнах

Запрошуємо всіх зацікавлених брати участь у наповненні цього розділу нашого вебсайту та загалом у проекті. Матеріали, запити та пропозиції прохання надсилати координатору проекту за адресою holocaust_studies@ukr.net

Михайло Тяглий,
координатор проекту,

Український центр вивчення історії Голокосту

НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

Побачило світ нове число, № 1 (12) 2014, наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі». Пропонуємо Вашій увазі зміст нового числа.

- ВІД РЕДАКЦІЇ
- ДОСЛІДЖЕННЯ
- *Віталіна Данильчук.* До проблеми порятунку євреїв Рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених.
- *Андрей Котлярчук.* Нацистський геноцид цыган на території окупованої України: роль советского прошлого в современной политике памяти.
- *Джером С. Легге, мол.* Военні злочини в Італії та уникнення правосуддя: справа Міхаеля Зайферта.
- НОТАТКИ ДОСЛІДНИКА
- *Симон Гайсбюлер.* Тринадцять тез про Голокост на підконтрольних Румунії територіях у липні 1941 року.
- РЕЦЕНЗІЇ
- *Андрей Котлярчук.* The Nazi genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration / Ed. A. Weiss-Wendt. — The Berghahn series «Studies on War and Genocide»: Vol. 17. — New York-Oxford, 2013. — 282 p.
- *Венді Лауер.* Christ Michaela. Die Dynamik des Totens: Die Ermordung der Juden in Berditschew. Ukraine 1941–1944. — Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. — 352 s.
- *Нау́м Резніченко.* Світло в темряві: Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіп Стерлінг Якобс / Пер. з англ. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2012. — 120 с.
- *Татьяна Сырбу.* Переслідування та масові вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів / Авт.-упор. М. Тяглий. — К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. — 208 с.; іл.
- ХРОНІКА

- *Крістіан Вобіг*. Міжнародна конференція «Ідеологія та державні злочини насильства» (Бохум, 4–6 грудня 2013 р.).
- *Наталья Колягина*. Международная научная конференция «Память о Холокосте в современной Европе: общее и разделяющее» (Москва, 25–26 сентября 2013 г.).
- *Воїн Майсторовіч*. Міжнародна міждисциплінарна конференція «Нові науковці/нові дослідження на тему Голокосту» (Торонто, 6–7 жовтня 2013 р.).
- БІБЛІОГРАФІЯ.
- SUMMARIES.
- ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.
- АВТОРАМ.

«Тільки тут я відчув себе людиною...». Історичні та методичні матеріали до документального фільму «З Галичини до Ааргау». — К.:Український центр вивчення історії Голокосту, 2015. — 92 с.

Ці історичні та методичні матеріали є, певною мірою, змістовним та інформаційним доповненням до документального фільму Сюзанни та Петера Шайнерів «З Галичини до Ааргау. Доля європейця єврейського походження у ХХ столітті». Основна частина фільму була знята у 2007 р., а через шість років, у 2013 р. фільм був завершений. Це історія єврея зі Східної Галичини, з міста Великі Мости Ісаака Штейгера, який врятувався від нацистського геноциду на теренах України. Під ім'ям Єжи Чарнецькі, після багатьох випробувань, йому вдалося пережити Голокост та опинитися в Швейцарії, у кантоні Ааргау, де він провів значну частину свого життя. Матеріали присвячені історії євреїв Західної України, українсько-єврейським взаєминам у цьому регіоні напередодні та в добу Голокосту, історії єврейської громади Великих Мостів. Також рекомендації для викладачів, як використовувати цей фільм у якості освітнього відеоресурсу, додатки, списки літератури. Видання цих матеріалів стало можливим завдяки допомозі Посольства Швейцарії в Україні та Молдові.

НОВИНИ БІБЛІОТЕКИ ЦЕНТРУ

Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали VIII Міжнародного наукового семінару/Чернігівська обласна єврейська община, БЄФ «Хасде Естер»; Редакційна колегія: С. Г. Бельман. С. Л. Лаєвський, І. І. Ліпкина, В. Г. Мудрицька, О. В. Черван. — Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013 р. — 136 с.: 8 с. іл.

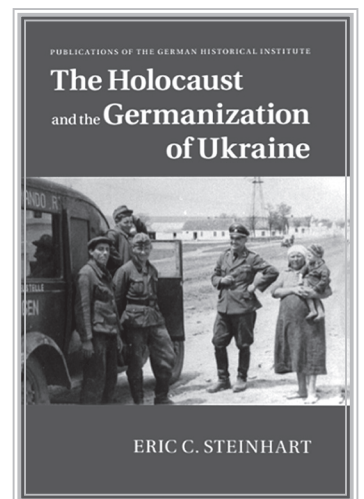
VIII Міжнародний науковий семінар «Євреї Лівобережної України. Історія та культура» відбувся у рамках IX міського фестивалю єврейської культури імені Шолом-Алейхема.

У збірник увійшли матеріали, присвячені історії та культурі євреїв Чернігівщини XIX–XXI ст..

Для викладачів вишів, учителів, наукових співробітників, музейників, краєзнавців та всіх, хто цікавиться єврейською історією та культурою.

Eric C. Steinhart *The Holocaust and the Germanization of Ukraine*. — Cambridge University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum and the German Historical Institute — 2015 — 263 pages.

Німецьке вторгнення в СРСР під час Другої світової війни було центральним у планах територіальної експансії та політиці «геноцидальної демографічної революції». Для створення «життєвого простору» нацистська Німеччина сумістила дві політики. Перша полягала у масовому вбивстві мільйонів євреїв, слов'ян, циган та інших груп, які вважались нацистами «небажаними» за расовими, етнічними, релігійними, ідеологічними ознаками чи моделями поведінки. Паралельно проводилась програма мобілізації етнічних німців, які проживали в Східній Європі та СРСР (так звані Фольксдойче) і які вважались нацистами авангардом німецької експансії. Ця праця досліджує взаємодію цих двох проектів у Трансністрії, оскільки саме там знаходилась велика кількість фольксдойче і саме ця територія стала найважливішим

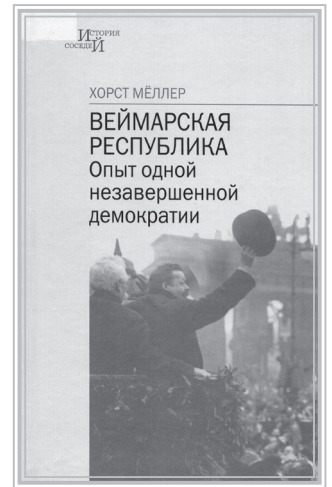

місцем нацистської політики щодо фольксдойчів і одним з епіцентрів Голокосту на окупованих радянських територіях. Автор досліджує питання, чому місцеві мешканці, яких німецька влада ідентифікувала як фольксдойче, з таким ентузіазмом приймали участь у Голокості.

Нове дослідження, присвячене місцевим випадкам колаборації під час Голокосту в СРСР, базується на воєнних і поствоєнних джерелах з обох частин Німеччини і Радянського Союзу і містить детальний аналіз мотивації колаборантів з СРСР.

Мёллер Х. Веймарская республика: опыт одной незавершенной демократии; [пер. с нем. А. В. Доронина], — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — 311 с. — (История соседей).

Первая немецкая республика, возникшая в 1918 г. по окончании Первой мировой войны, с самого начала развивалась не под счастливой звездой. Опыт поражения и жесткие условия Версальского мирного договора стали для неё тяжелым бременем. Лето- и праворадикальные движения, инфляция и безработица подрывали доверие к демократическому государству. Хорст Мёллер в своём ставшем уже классическим исследовании ярко и наглядно отображает политику, общественную жизнь, экономику и — в новых главах — культуру Веймарской республики. Он показывает, что ожидания, связанные с новым государством, были чересчур завышены; и всё же у молодой, неокрепшей демократии свершений оказалось значительно больше, чем следовало ожидать от неё в этих тяжелейших условиях.

Мюллер Р.-Д. На стороне вермахта. Иностранцы-пособники Гитлера во время «крестового похода против большевизма» 1940–1945 гг.; [пер. с нем. В. Т. Алтухова]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — 303 с.: ил. — (Вторая мировая война. Ostfront).

Во многих работах по истории Второй мировой войны — этого самого кровопролитного противоборства за всю историю человечества — недооценивается или игнорируется участие национальных вспомогательных сил, союзных армий и иностранных добровольцев, сражавшихся на стороне Германии на Восточном Фронте.

Как в Германии, так и в других странах Запада, поставлявших иностранных добровольцев, а с недавних пор и в России во многих публикациях ведётся прославление этих помощников, в том числе под нацистскими лозунгами.

Данная книга, рассчитанная на широкий круг читателей, является первой попыткой комплексного описания использования иностранцев на стороне Вермахта в борьбе против Красной Армии. Свидетельства очевидцев и выдержки из важных документов помогают более наглядно представить себе описываемые события и глубже заглянуть в историю Второй мировой войны, отдельным главам которой не уделяется должного внимания.

ОГОЛОШЕННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ ОГОЛОШУЄ ПРОВЕДЕННЯ У 2015 РОЦІ ОСВІТНЬОГО СЕМІНАРУ-ШКОЛИ З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) в співпраці з Музеєм «Яд Вашем» (Єрусалим) та за підтримки Євро-азійського єврейського конгресу та посольства Держави Ізраїль в Україні влітку 2015 р. планує провести освітній семінар-школу з історії Голокосту в Україні та проблем викладання цієї тематики в школах України. Семінар проводиться для вчителів історії та інших суспільних дисциплін середніх навчальних закладів України, також запрошуємо до участі колег-учителів з Білорусі та Молдови. Під час навчання на семінарі, що проходить у форматі лекцій, дискусій, тренінгів, екскурсій та обговорень, будуть розглянуті різноманітні аспекти історії Голокосту на теренах України та Європи, а саме: політика тоталітарних режимів, нацистський геноцид щодо євреїв, рух опору, українсько-єврейські взаємини в міжвоєнний період та під час Голокосту, ідеологія нацистського антисемітизму, міждисциплінарні підходи до історії Голокосту, інші геноциди Другої світової війни та сучасності тощо. Частиною дискусій також буде присвячено обговоренню

методик викладання історії Голокосту в школі. У рамках школи планується круглий стіл за участі випускників навчальної програми УЦВІГ та Яд Вашем 2014 року.

**Семінар відбудеться 18–23 серпня 2015 р. в місті Кіровоград.
Термін подачі заявки — до 01 червня 2015 р.
Відповідь (орієнтовно) — до 10 червня 2015 р.**

Учасники цього навчально-методичного семінару, які продовжать чи розпочнуть викладання історії Голокосту у своїх освітніх закладах, запропонують свої власні авторські методики чи методичні розробки з різноманітних аспектів цієї теми тощо, будуть запрошені взяти участь у навчально-методичному стажуванні в Музеї «Яд Вашем» (Єрусалим) та інших освітніх програмах партнерів УЦВІГу.

Пропонуємо Вам подати заявку на участь у цьому семінарі. У Вас буде можливість прослухати лекції, взяти участь у дискусіях та робочих групах; також Ви отримаєте навчально-методичні матеріали з теми історії Голокосту. Заявка на участь подається на адресу Центру (форму можна заповнити за посиланням нижче). Обов'язково треба вказати ім'я, прізвище, місце роботи, координати, а також причини Вашої зацікавленості чи мотивації щодо теми семінару. Також просимо Вас у стислому вигляді викласти Ваше бачення викладання теми Голокосту в сучасній Україні, Ваш досвід (якщо він є) викладання цієї теми. Чекаємо на Ваші заявки, після чого повідомимо Вам всю необхідну інформацію.

Організатори відшкодовують харчування та проживання учасників протягом усього часу семінару, витрати на екскурсії та безкоштовно надають навчально-методичні матеріали.

Проїзд до та від місця проведення семінару — за рахунок учасників.

Заявку на участь у семінарі можна заповнити через онлайн-форму, яка розміщена на сайті УЦВІГУ <http://www.holocaust.kiev.ua/>

З додатковими питаннями звертайтеся:

Український центр вивчення історії Голокосту

Телефон / факс: (044) 285-90-30

Електронна адреса: uhcenter@holocaust.kiev.ua

СЕМІНАР ДЛЯ ОСВІТЯН-ВИПУСКНИКІВ МІЖНАРОДНОЇ ШКОЛИ ВИВЧЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В ЯД-ВАШЕМ

Яд Вашем оголошує прийом заявок на участь у міжнародному семінарі випускників освітньої програми Міжнародної школи вивчення та викладання історії Голокосту. Семінар на тему «Освіті виклики — актуальність подій Голокосту сьогодні» відбудеться у Єрусалимі 29.11–02.12. 2015. Подаватися можуть усі випускники освітнього стажування у Яд Вашем.

Мова проведення семінару — англійська. Учасники мусять оплатити дорогу до місця проведення власним коштом. Запит форми й подавати заявки за адресою: yael.eaglstain@yadvashem.org.il

Дедлайн подання заявки — 1 червня 2015.

ДЕВ'ЯТА ЩОРІЧНА ЛІТНЯ ШКОЛА «НАВЧАННЯ ПРО ГОЛОКОСТ» (1–7 липня 2015 р. Краків — Освенцим)

Завдяки співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту в Києві, цього року в програмі зможуть взяти участь також вчителі з України. Заняття проводитимуться фахівцями з Польщі, Ізраїлю та США. У рамках проекту учасники відвідають у тому числі Музей Аушвіц-Біркенау в Освенцимі та фабрику Оскара Шіндлера у Кракові. Програма спрямована на вчителів, які добре володіють польською мовою (усі заняття проводитимуться саме польською) та займаються викладанням теми Голокосту. Участь у програмі безкоштовна (всі навчальні матеріали, проживання, харчування).

Заявки приймаються до 25 травня 2015 р.

Формуляр, заповнений польською мовою, відправляйте за адресою: szkola.letnia2015.rekrutacja@gmail.com Бланк можна скачати за посиланням на сайті Центру Досліджень Голокосту Ягеллонського університету в Кракові або Українського центру вивчення історії Голокосту.

Організатори літньої школи:

Центр досліджень Голокосту Ягеллонського університету в Кракові (Польща),

Кафедра ЮНЕСКО для едукації про Голокост Ягеллонського університету в Кракові (Польща),

Illinois Holocaust Museum and Education Center (Skokie, США).

У співпраці з: Українським центром вивчення історії Голокосту в Києві, Інститутом європеїстики Ягеллонського університету в Кракові, Інститутом «Яд Вашем» в Єрусалимі (Ізраїль), Єврейським музеєм Галичини в Кракові, Історичним музеєм міста Краків, Міжнародним центром навчання про Аушвіц і Голокост у Державному музеї Аушвіц-Біркенау в Освенцимі (Польща), Міжнародним будинком зустрічей молоді в Освенцимі, Єврейським центром в Освенцимі

ОГЛЯД НОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ

«ЯКИМ Є ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ?»

Шановні читачі! Маємо можливість представити Вам інформаційно-аналітичний матеріал про нещодавню презентацію наукового видання, збірника наукових праць, що присвячений жіночому досвіду Другої світової війни на теренах Центрально-Східної Європи, зокрема в цьому виданні є розділ, який розповідає про трагічну долю єврейських жінок України в період нацистської окупації та Голокосту на українських теренах. У збірнику наукових праць також представлено розвідки українських та зарубіжних дослідниць і дослідників, в яких проаналізовано найрізноманітніші аспекти даної проблематики. Висвітлено маловивчені питання участі жінок у бойових діях та особливості перебування у військовому полоні, гендерні виміри жіночого досвіду радянського та національного підпілля, життя на окупованих територіях і примусової праці в Третньому райху. Порушено складні питання насильства над жінками та співучасті жінок у насильстві в роки війни, окреслено проблеми повоєнних репрезентацій жіночого досвіду війни. Прагнучи вийти за рамки стереотипного бачення жінки у межах трикутника «зрадниця — жертва — героїня», вчені показують складну і суперечливу картину жіночого повсякдення у надзвичайних історичних обставинах. Поставлені завдання вирішуються з міждисциплінарних позицій, шляхом аналізу різноманітних історичних джерел, із застосуванням різних наукових підходів та методів. Збірник також дає уявлення про сучасні феміністські підходи до вивчення теми «жінка і війна».

У межах фестивалю «Книжковий Арсенал» 25 квітня 2015 року відбулася презентація збірника наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства».

За словами Катерини Кобченко, кандидата історичних наук, проект було започатковано ще влітку 2013 року. Тоді серед молодих науковців, студентів та

аспірантів було проведено конкурс робіт «Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам'ять, репрезентації», підсумки якого підбили на конференції в листопаді 2013 року. «Після цієї конференції, що припала на сам початок подій Євромайдану, ми обговорювали комплекс проблем, пов'язаних із питанням присутності жінок у Другій світовій війні, їхніх ролей і досвідів. Тоді ми ще не підозрювали, що тема війни через певний час стане нашою спільною реальністю», — розповідає історик. На думку дослідниці, нині Україну втягують у символічний дискурс Другої світової війни, який продовжує цю війну і сьогодні. І для того, щоб її завершити, ми маємо переосмислити наше минуле. «Ми сподіваємося, що цей науковий внесок буде одним із кроків на шляху до переосмислення досвіду Другої світової війни. Осмислення того, що війна — це, насамперед, деконструкція людяності і боротьба проти людської природи взагалі. Ситуація із жінкою під час війни на прикладі Другої світової показує величезний спектр ролей та меж вибору, який жінкам доводилося робити в умовах екстремального насильства», — каже пані Катерина.

Свою колегу продовжує Оксана Кісь, кандидат історичних наук та президент Української асоціації дослідників жіночої історії (УАДЖІ). За її словами, у збірці «Жінки

Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні» показано розмаїття та суперечливість жіночого досвіду. Посилаючись на приклад відомої дослідниці жіночої історії Джоан Скотт, Оксана Кісь наголошує на необхідності вивчати такі складні періоди, як війна, із залученням гендерного підходу. Він дозволяє побачити наскільки змінилася жінка протягом визначеного періоду, а також ліпше зрозуміти державну політику і вплив панівних гендерних стереотипів на мобілізацію населення. «Жінки споконвіків брали участь у війнах у різних іпостасях. Однак саме Друга світова війна стала тим унікальним історичним моментом, коли був порушений усталений простір війни та війська, який раніше вважався суто чоловічим. Тож як змінилася жінка, набувши новий для себе емансипаційний досвід? Якою мірою трансформувалися гендерні стереотипи суспільства? З одного боку, жінки мали відмовитися від багатьох проявів своєї жіночності. З іншого — від них очікували цих проявів на рівні родинних моделей — сестричок і дочок у сенсі сестер милосердя. Однак під час війни змінилась і маскуліність. Звісно, у війську чоловіки стверджували свою мужність, але також переживали своє приниження і свою слабкість — як поранені та полонені. Це особливий чоловічий досвід війни, який до сьогодні, на жаль, залишається малодослідженим», — зауважує Оксана Кісь.

Учасники презентації неодноразово підкреслювали зв'язок між руйнацією радянського міфу про Велику Вітчизняну війну і тими трагічними подіями, які ми переживаємо нині. Дослідники переконані — аналіз та переосмислення історії цього складного конфлікту дозволить зрозуміти тенденції сучасності. На думку письменниці, доктора історичних наук Олени Стяжкіної, сьогодні завдання істориків полягає у деконструкції усталеного уявлення про окупацію як суцільну історію мертвих, героїв та зрадників. «Я вважаю, що ця книга є внеском у руйнацію міфу про окупацію. Бо для певних жінок це була історія спротиву і виживання, але для декотрих — історія просто життя, такої собі пригоди в екстремальному до-свіді. Для декотрих жінок історія війни була поставлена

між історіями двох голодоморів, а тому сприймалася не як найбільша катастрофа в житті і в суспільстві. Для інших жінок це була платформа для подвигу, для того, щоб жертвувати життям — і вони зробили це щиро і сміливо, а декотрі дійсно були жертвами. Усвідомлення цієї строкатості та нелінійності дає нам надію, що ми впораємося із завданням зруйнувати міфи, які заважають нам перемоти сьогодні», — розповідає Олена Стяжкіна.

Досі малопомітно для дослідників та широкого загалу залишається проблема виживання українських єврейок під час Другої світової війни. Кандидат історичних наук і директор Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолій Подольський на персональних прикладах демонструє подвійну небезпеку, яка супроводжувала єврейок протягом окупації. Нацистська ідеологія прирікала їх на смерть лише за фактом приналежності до єврейської національності. Тому виживання в умовах тотального фізичного винищення євреїв було героїзмом і подвигом. «У той же час, важливо розуміти, що досвід єврея, який пережив гетто, і досвід єврея, який пройшов усю війну в Червоній армії, є протилежними досвідами. Досвід жінок в евакуації і досвід жінок в Бабиному Яру — різні досвіди», — зазначає історик. Дослідник наводить показовий приклад життя киянки Єлизавети Абрамівни Креймер/Загорулько. Давдцятирічна Єлизавета ззовні не була схожа на типовий образ єврейки, який переслідували нацисти, тому дівчина взяла собі українське прізвище — Загорулько. На її долю припали численні випробування. На початку нацистської окупації дівчина врятувалася із розстрільної ями Маріуполя, але згодом потрапила до Дортмунда як українка-остарбайтерка. У 1945 році Єлизавета повернулася в Україну й здавалося, що всі жахи позаду. Та виявилось, що ні. На відбудові київського Хрещатика дівчина втратила своє здоров'я і можливість

мати дітей. Розповівши керівникові про своє походження та пережите під час Голокосту, вона почула у відповідь холодне і лаконічне: «Все євреї — в Баб'єм Яру.» «Тож історія Другої світової війни — це виклик для людяності, розповідь про те, як залишитися людиною в нелюдських екстремальних умовах. І тому я вважаю це видання [Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні — А. П.] досягненням української історичної науки», — зауважує Анатолій Подольський.

Численні книги про Другу світову війну та героїзація минулого створюють ілюзію, що нам уже все відомо про війну та окупацію. За словами Тетяни Пастушенко, кандидата історичних наук, усталені стандарти і стереотипи щодо цієї теми настільки ще живі, що дуже складно поглянути на ту чи іншу проблему під новим кутом зору. «Здається, про жінок на фронті ми ніби знаємо багато — про них знімалися фільми, писалися книжки. Але моя тема про тих жінок, які потрапили в полон. Як склалось їхнє життя в полоні — це ж, фактично, подвійний гніт. Адже бути полоненим радянським солдатом вже заборонено, а бути полоненою жінкою — це подвійний тягар, оскільки відразу виникає питання «Як ти там вижила, в який спосіб? Кого ти зрадила?», — розповідає дослідниця. Брак офіційної статистики та особистих жіночих спогадів не дає нам повної картини тих подій. Героїчний досвід війни, який пропагувався у Радянському Союзі, змушував жінок мовчати про страшні випробування, які випали на їхню долю. Однак подальші розвідки та обговорення раніше замовчуваних тем допоможуть не лише зрозуміти історію Другої світової війни, а й дати відповіді на виклики нашого сьогодення.

Матеріал підготувала Аліна Плеханова

Пропонуємо Вашій увазі зміст збірника наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства».

ЗМІСТ

Передмова — Катерина Кобченко, Оксана Кісь, Гелінада Грінченко.

I. Жінки у Другій світовій війні: сучасна історіографія та пам'ять.

Оксана Кісь. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії.

Єлена Рождественська, Вікторія Семьонова, Ольга Нікітіна. Жіночі долі та жіноча пам'ять про війну.

II. Радянські жінки — від парамілітарних практик до бойового досвіду.

Катерина Кобченко. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу.

Кармен Шайде. «Сталінські соколици»: радянські жінки-пілоти у Червоній Армії під час Другої світової війни.

III. Жінки-військовополонені: статус і доля.

Бернхард Штребель. «Баба з рушницею» як образ воєводи: військовополонені червоноармійки у концентраційно-му таборі Равенсбрюк.

Тетяна Пастушенко. Радянські жінки-військовополонені: стратегії виживання, досвід, долі.

IV. Жіноцтво в УПА: досвід і репрезентації.

Марта Гавришко. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників українського підпілля 1940–1950-х років.

Олена Петренко. Літературні образи «бандерівок» у контексті ідеологічних воєн.

V. Війна поза межами фронту: гендерні аспекти підпілля та партизанського руху.

Володимир Гінда. Чоловіки й жінки у партизанських загонах.

Ірина Реброва. Підпілля у роки Великої Вітчизняної війни в пам'яті її учасниць (на матеріалах Північного Кавказу).

VI. Життя в окупації: жіночі стратегії виживання та їх сучасне осмислення.

Олена Стяжкіна. «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання.

Андреа Пето. Гендерний досвід Другої світової війни в Угорщині: жінки як жертви та учасниці злочинів.

VII. Гендерні виміри Голокосту.

Паскаль Р. Бос. Гендер та Голокост.

Анатолій Подольський. Єврейські жінки України у період Голокосту і нацистської окупації (1941–1944 рр.): спроба дослідження трагічної долі.

VIII. Жіночі обличчя примусової праці.

Гелінада Грінченко. Радянські жінки на примусових ро-

ботах Третього району: обриси (по)воєнних (ре)презентацій.

Марія Меланчук. Досвід примусової праці у пам'яті колишніх українських оstarбайтерок з Канади.

IX. Тіло і влада: сексуальне насильство під час війни.

Регіна Мюльхойзер. Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час «війни на знищення» у Радянському Союзі у 1941–1945 рр.

Джеффри Бурдс. Сексуальне насильство в Європі під час другої світової війни (1939–1945).

X. Спадок війни і повоєнні долі жінок.

Анна Вилегала. Досвід переселення 1944–1946 рр. у біографічних нарративах польських і українських жінок.

Едрієн Гарріс. «Была я рядовою / На войне, / В поэзии / Осталась рядовою»: поетеса Юлія Друніна і статус жінки-ветерана (1945–1986).

ПРО РЕДАКТОРОК

Гелінада Грінченко — історик, наукова редакторка часопису «Україна Модерна», докторка історичних наук (2011), професорка кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, голова Української асоціації усної історії. Основна сфера наукових зацікавлень: усна історія, політика пам'яті, примусова праця часів Другої світової війни. Співредактор випусків 11–12, 15 та 16–17 історико-культурологічного збірника «Схід/Захід» (Харків, 2008, 2011, 2013), збірника «У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело» (Харків, 2010). Авторка статей і книжок, редакторка та укладачка збірників статей та документів з історії та пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни, зокрема «Усна істо-

рія примусу до праці: метод, контексти, тексти» (Харків, 2012). Живе і працює у Харкові.

Катерина Кобченко — історик, кандидатка історичних наук (2004), наукова співробітниця Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету ім.Т.Шевченка, членка правління Української Асоціації Дослідників Жіночої історії. Наукові інтереси — жіноча та гендерна історія, передовсім історія вищої та середньої спеціальної освіти та наукової праці жіноцтва Наддніпрянської України, історія жіночого руху, емансипаційні процеси ранньорадянського періоду; займається питаннями соціальної історії, усної історії, науковою біографістикою, киевознавством. Авторка книги «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів» (Київ, 2007). Учасниця низки міжнародних дослідницьких проектів та програм наукового обміну з Німеччиною. Живе і працює у Києві.

Оксана Кісь — історик та антрополог, наукова редакторка сайту «Україна Модерна», кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, докторантка Інституту народознавства НАН України. Наукові інтереси охоплюють жіночу історію, феміністську антропологію, усну історію та гендерні перетворення у пост-соціалістичних країнах. Книга О.Кісь «Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX — початку XX ст.» вийшла друком у Львові у 2008 р. (друге видання — у 2012 р.). Очолює Українську Асоціацію Дослідників Жіночої історії. Є членкою редколегії щорічника «ASPASIA: International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History». Авторка низки наукових статей у міжнародних виданнях. Її нинішнє дослідження зосереджене на вивченні повсякденного життя жінок в надзвичайних історичних обставинах у радянській Україні в середині XX ст. Живе і працює у Львові.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- XV Всеукраїнський конкурс учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І. Б. Медвинського (Київ, травень, 2015 р.).
- Навчальний семінар освітнього курсу «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення» (Київ, червень, 2015 р.).
- Семінари проекту «Навчальні матеріали з протистояння дискримінації, ксенофобії та антисемітизму» (Луцьк, Івано-Франківськ, Житомир; квітень — травень, 2015 р.).
- Освітні заходи в рамках проекту «Геноцид ромів у добу окупації України (1941–1944): дослідження, викладання, увічнення пам'яті».
- Рецензії.
- Нові видання Центру.
- Новини бібліотеки центру.

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:

Анатолій Подольський
Михайло Мартиненко
Верстка: *Руслан Руденко*

Видруковано в

ДП «Зовнішторгвидав України»
м. Київ, вул. Воровського, 22,
Тел.: +38 (044) 234-33-04
Наклад: 1000 примірників

<http://www.holocaust.kiev.ua>, e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Видання здійснено за підтримки Офісу Ради Європи в Україні.
www.coe.int/web/kyiv